

in de Nederlandse samenleving, c) de christelijke opvattingen over overheid en overheidsgezag, arbeid en economie, en tenslotte, in de waarden die tot het privé-domein behoren als huwelijk, seksualiteit, abortus en euthanasie. Het resultaat van zijn onderzoek valt in *Van het centrum naar de marge* te lezen, en de titel geeft – niet zo verrassend, hij heeft deze *Werdegang* ook al in eerdere boeken vastgesteld – meteen zijn belangrijkste conclusies weer: de christelijke godsdienst is in tal van opzichten een marginale zaak in de Nederlandse samenleving geworden – daar verandert ook een op tal van punten ‘teleurstellende’ recente verkenning van WRR over godsdienst in het publieke domein niets aan. Het zijn niet zozeer de conclusies waartoe hij is gekomen, maar veeleer de manier waarop hij daartoe is gekomen, *i.c.* de interpretatie van de inhoudelijke verschillen tussen de kern-thema’s van de drie edities die een periode van 80 jaar beslaan, die het boek de moeite waard maken.

Net als bij een goede gereformeerde preek valt het boek in drie delen uiteen. Daar is allereerst de *Inleiding*, waarin Dekker bij de lezer de *Christelijke Encyclopedie* en zijn drie edities introduceert, en vervolgens uiteenzet welke vragen hem hebben gedreven bij zijn onderzoek. Vervolgens volgt het *Beschrijvend deel*, waarin de veranderingen worden beschreven. Tenslotte, volgt het *Evaluerende deel*, waarin niet alleen de ontwikkelingen nog eens worden samengevat, maar waarin ook een uitstapje naar de toekomst van het christendom wordt gemaakt. Dat die bij gelijkblijvende omstandigheden ‘marginaal’ zal blijven, zal voor wie geen vreemdeling in het Nederlandse godsdienstsociologische Jeruzalem is, niet zo verbazingwekkend zijn. Het is een ook voor de geïnteresseerde leek leesbaar en informatief boek geworden. Temeer omdat Dekkers beschrijvingen worden geïllustreerd door tientallen pagina’s met vergelijkingen van onderdelen van lemmata uit de drie edities. Zoals Dekker laat zien kan de nieuwe *Christelijke Encyclopedie* dan wel niet langer fungeren om het Nederlandse protestantisme te betrappen, maar hij is voor sociale wetenschappers zeer wel geschikt om de teloorgang van eertijds onaantastbaar lijkende instituties op te sporen.

Durk Hak (als docent verbonden aan de Stichting Pedagogische Opleidingen en de Seniorenacademie, beide te Groningen)

Droogers, André. *Het gedwongen huwelijk tussen Vrouwe Religie en Heer Macht*. Amsterdam: Vrije Universiteit (afscheidsrede), 2006; *Playful religion. Challenges for the study of religion*. Essays by André Droogers and Peter B. Clarke, Grace Davie, Sydney M. Greenfield, Peter Versteeg. Edited by Anton van Harskamp, Miranda Klaver, Johan Roeland, Peter Versteeg. Delft: Eburon, 2006. 978-90-5972-104-3. £ 30.00.

In de zomer van 2006 nam de cultureel antropoloog André Droogers afscheid als hoogleraar van de VU. Dat gebeurt in de regel niet zonder bepaalde rituelen, en ook Droogers heeft zich daar niet aan onttrokken. Een onderdeel ervan is een afscheidsrede, die in het

openbaar wordt gehouden. Droogers opende zijn peroratie met de vertelling van Gabriel García Márquez *De mooiste drenkeling ter wereld*. Márquez laat een door dorpsvrouwen in gang gezette cultus ontstaan rond een onbekende drenkeling met bovengemiddelde lichaamskenmerken. De op het strand door kinderen gevonden dode krijgt van de dorpsvrouwen de naam Esteban, en zij zorgen tevens voor het afleggen van het lijk en diens begrafenis. De drenkeling krijgt daarbij allerlei buitengewone eigenschappen toebedeeld. Vervolgens extrapoleert Droogers, godsdienstantropoloog en kenner van (religieus) Latijns Amerika, hoe na de begrafenis een cultus rond de drenkeling die al maar bijzonder wordt, ontstaat.

Dit eerste deel vormt op zich al een mooi college in de godsdienstantropologie, maar Droogers laat het daar niet bij. De vertelling is het voorspel voor een thema waarover hij al meer heeft gepreludeerd: religie en macht. Macht vat hij heel klassiek op, het is bij hem "(...) *het vermogen dat gedrag van anderen te beïnvloeden, zelfs tegen hun wil (...)*". Hij voegt er aan toe dat "*In religies kan de toegang tot het heilige zo een machtsmiddel zijn. Gelovigen kunnen het sacrale zien als een bezitting en daarmee als een hulpbron*" (p. 4). Droogers ziet dan op drie niveaus verbanden tussen religie en macht: het sacrale zelf heeft een machtsdimensie, de gelovigen zelf verschillen in macht, en tenslotte de seculiere macht die de religieuze sector beheerst. Na analyse concludeert hij (te?) optimistisch: "(...) *de wereld zou een stuk leefbaarder zijn als gelovigen van allerlei soort zich bewust zouden zijn van de manier waarop macht werkt en van het onheil dat macht kan aanrichten in vergelijking met het heil van de religieuze oerervaring*" (p. 30). Om kort te gaan, behalve dat de afscheidsrede een lezenswaardig wetenschappelijke vertoog is, treedt in dit geschrift ook de persoon Droogers even naar buiten, en die blijkt een bescheiden optimistische christen te zijn.

Bij deze gelegenheden is het ook gebruikelijk dat de scheidende hoogleraar een afscheidsbundel meekrijgt, en ook Droogers kreeg zo'n rituele bundel mee. Naast een selectie van opstellen van Droogers zelf over het (Braziliaanse) Pinkstergeloof bevat het opstellen van een viertal godsdienstwetenschappers, Peter B. Clarke, Grace Davie, Sidney M. Greenfield en Peter Versteeg, als ook een interview met Droogers. Greenfields opstel *Choice and religious pluralism in Brazil* is interessant omdat het vanuit een sociologische variant van de rationele keuze theorie – dus geen markttheorie – is geschreven en het vormt voor mij een van de hoogtepunten van de bundel. Clarkes bijdrage gaat over religieus syncretisme in Japanse stijl in Brazilië, Davie mag opnieuw haar ideeën over de toekomst van de godsdienst, *believing without belonging*, uiteenzetten, en geeft vervolgens aan dat die (vermeende?) verandering gevolgen moet hebben voor de bestudering van de godsdienst. Het geheel wordt gecompleteerd door een inleiding van Anton van Harskamp van het Blaise Pascal Instituut, ook van de VU.

De bundel ontleent zijn titel aan het idee van ludisme, spel en speelsheid en godsdienst. In de bijdrage van Versteeg en in het interview met Droogers wordt hierop ingegaan; ook een van Droogers opstellen handelt over methodologisch ludisme. De achtergrond ervan moet worden gezocht bij een van Droogers leermeester de antropoloog en oud-gouverneur van Nederlands Nieuw-Guinea, Jan van Baal. In *Boodschap der drie illusies* stelt Van Baal dat mensen om als mens te kunnen leven kunst, spel en godsdienst nodig

hebben. Zij helpen om de spanningen die voortvloeien uit ‘de menselijke conditie’, onderdeel van de natuur en de cultuur en tegelijkertijd daar tegenover geplaatst, op te vangen. Droogers aanvaardt dit en maakt het tot een onderdeel van zijn methodologie. In het opstel *The Third bank of the river* met als ondertitel *Play, methodological ludism, and the definition of religion* wordt dit alles nog eens op een rij gezet. Bij een andere gelegenheid, enige jaren geleden heb ik hem eens geschreven dat hij er goed in slaagt om zijn ideeën te verhullen. Dat had volgens mij te maken met zijn schrijfstijl en vooral ook met zijn bescheidenheid. Het maakt dat je zijn opstellen precies moet lezen om zijn gedachtegang te volgen en het oorspronkelijke van zijn denken in de vingers te krijgen. Dat is met sommige opstellen in *Playful religion* ook het geval. Ook in die zin is de afscheidsbundel meer dan een ritueel artefact.

Durk Hak (als docent verbonden aan de Stichting Pedagogische Opleidingen en de Seniorenacademie, beide te Groningen)

Krabbendam, H.: *Vrijheid in het verschiep. Nederlandse emigratie naar Amerika 1840-1940*, Verloren: Hilversum 2006, pp 352, ISBN 90-6550-947. € 29,00.

In dit boek wordt de migratie van Nederlanders in de periode 1840-1940 naar de Verenigde Staten van Amerika beschreven. Centraal staat de vraag hoe een relatief kleine groep Nederlandse immigranten er in slaagde om in het middenwesten van Amerika zo lang een eigen identiteit te behouden. Religie heeft hierbij een belangrijke rol gespeeld, maar is niet de enige verklarende factor. Aan de hand van tien thema's wordt in eveneens tien hoofd-stukken – in min of meer chronologische volgorde – de totstandkoming en instandhouding van de Nederlands-Amerikaanse subcultuur geschetst. In twee bijlagen worden bovendien resp. cijfers van de Nederlandse emigranten naar Amerika van 1840-1940 gegeven en een korte historiografie.

De auteur heeft geen uitputtend overzicht willen geven van alle plaatselijke nederzettingen en gemeenschappen. Dergelijke werken bestaan al, maar hij wil de patronen blootleggen die de continuïteit van de gemeenschappen hebben gewaarborgd. Voor een belangrijk deel baseert hij zich op Zeeuwse bronnen, niet alleen vanwege de locatie van het Roosevelt instituut (Middelburg), waaraan de schrijver is verbonden, maar ook omdat Zeeland een groot aandeel had in de immigratie naar Amerika. Mijn bespreking valt uiteen in twee delen; eerst geef ik een korte samenvatting van de inhoud, daarna volgt enig commentaar.

De eerste drie hoofdstukken zijn gewijd aan de voorgeschiedenis, het vertrek en de opbouw van de immigrantengemeenschappen. De belangrijkste reden voor migratie waren de geringe economische vooruitzichten in Nederland in de eerste helft van de 19de eeuw. Toch was de migratie vanuit Nederland in verhouding tot andere landen van West-Europa niet omvangrijk. Een aanzienlijk deel van de migratiestroom die na 1840 op